

وضعیت آموزش روش تحقیق در نظام آموزش علم اقتصاد در ایران

حجتا... میرزایی*

تاریخ دریافت: ۸۶/۵/۲۹

تاریخ پذیرش: ۸۶/۷/۲۰

چکیده

تحقیق علمی در اقتصاد، بررسی نظام یافته، کنترل شده، تجربی و انتقادی در مورد پدیده‌های اقتصادی است که روابط بین این پدیده‌ها به وسیله نظریه و فرضیه هدایت می‌شود. در تلقی پویا از علم، تحقیق فرایند پاسخگویی به پرسش‌های مقدر در علم اقتصاد و تکرار همان فرایند شکل‌گیری نظریه‌های علمی و آزمون و ارزیابی آنها و به عبارت دیگر، تداوم فعالیت علمی است. هدف و غایت تحقیقات اقتصادی، شناسایی و بیان نظم‌ها و قواعد موجود در رفتار (فردی یا جمعی) یا نهاد‌های اقتصادی و یافهم این رفتارها و نهادهاست. دامنه بسیار متنوع زمینه‌ها، موضوعات و مسائل اقتصادی جامعه در سطوح کلان، میانه و خرد و نیز قلمروهای گسترده فضائی (از سطوح فراملی تا سطح محلی) با طیف زمانی گسترده‌ای از تاریخ گذشته تا معاصر و آینده و نیز واحدهای تحلیل بسیار متفاوت، دامنه تنوع و تفاوت تحقیقات اقتصادی را بسیار گسترش می‌دهد. پژوهشگر نیز براساس مطالعه اکتشافی خود، محدوده‌ای روشن و مشخص را از این دامنه متنوع برمی‌گزیند. این گزینش که براساس اقتضائات موضوع، چشم‌انداز نظری و امکان‌پذیری عملی انجام می‌شود در عمل موفقیت در انجام تحقیقات علمی در اقتصاد، نیازمند برخی شایستگی‌های محوری، بینش‌های نظری و نیز مهارت‌ها و توانایی‌های جانبی و ابزاری دیگر است. فقدان برخورداری از این شایستگی‌ها، توانایی‌ها و مهارت‌ها یا عدم بکارگیری و رعایت الزامات هر مرحله از چرخه علمی، یا تحقیق علمی را تا حد کاوشگری‌های غیرعلمی و خرد عمومی تنزل می‌دهد و یا با وقوع خطاهایی کوچک و بزرگ ارزش و اعتبار (درونی و بیرونی) آن را مخدوش می‌کند و ارزش اتکاء و استناد به نتایج آن را از بین می‌برد.

تسلط رویکرد ارتدوکس علم اقتصاد در نظام آموزش و پژوهش اقتصاد در ایران و نیز رویکرد، محتوا و ساختار متون آموزشی، امکان فهم و شناسایی و نیز پاسخگویی علمی به بسیاری از پرسش‌های اقتصادی و به عبارت دیگر تحقیقات اقتصادی ضروری را برای دانشجویان و دانش‌پژوهان اقتصادی در ایران غیرممکن کرده است.

برای برون‌رفت از این وضعیت، انجام اصلاحاتی جدی در ساختار، رویکرد، محتوی و روش آموزشی جاری در نظام آموزشی علم اقتصاد ضروری است.

* عضو هیئت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی

تحقیق علمی، بررسی نظام یافته، کنترل شده، تجربی و انتقادی در مورد پدیده‌های طبیعی (اجتماعی) است که روابط بین این پدیده‌ها به وسیله نظریه و فرضیه هدایت می‌شود. نقطه آغاز و عزیمت محقق، پرسش‌هایی است که یا در دغدغه‌ها و کنجکاوی او ریشه دارند یا انعکاسی از واقعیت‌ها و مسائل اقتصادی و اجتماعی‌اند یا خاستگاه آنها نظریه‌ها و پاسخ‌هایی است که در گذشته در پاسخ به پرسش‌ها و یا معطوف به واقعیت‌ها و مسائل اقتصادی و اجتماعی ارائه شده‌اند.

بیان ویژگی انتقادی بودن تحقیق علمی نیز ناشی از توجه به این واقعیت است که در بسیاری از موارد، انجام تحقیق مستلزم مواجهه نقادانه با نظریه‌ها یا نتایج به دست آمده از تحقیقات علمی گذشته است. علم در معنای ایستای خود که دانش^۱ نامیده می‌شود، انباره‌ای از نظریه‌ها و پاسخ‌های گذشته به پرسش‌های گذشته تلقی می‌شود. اما در معنا و تلقی پویا از آن، علم^۲ در برگزیده پرسش‌ها و مجهولات، نظریه‌ها و فرضیه‌ها و تلاش‌های نایستا و همیشگی برای پاسخگویی نظام یافته به پرسش‌هاست.

بر این اساس، در تلقی ایستا از علم، تحقیق، پاسخگویی به پرسش‌های موجود با مراجعه به نظریه‌ها و پاسخ‌های اقتصاددانان پیشین است و روش تحقیق، روشی مضبوط و مبتنی بر جستجو و کشف نظریه‌های پیشین و به عبارت دیگر، روشی نقلی (روش منحصراً به فرد در دوره پیشامدرن) است. اما در تلقی پویا از علم، تحقیق فرایند پاسخگویی به پرسش‌های مقدر در علم اقتصاد و تکرار همان فرایند شکل‌گیری نظریه‌های علمی و آزمون و ارزیابی آنها و به عبارت دیگر، تداوم فعالیت علمی است.

در این تلقی اگرچه در مراحل از تحقیق روش‌های اسنادی و نقلی برای شناسایی پرسش‌ها، روش، ابزارها، نمادها، مفاهیم و پاسخ‌های تحقیقات مشابه گذشته و امروز ضرورت می‌یابد و در مراحل نیز روش برهان و استدلال عقلی به کارگرفته می‌شود؛ اما در مرحله آزمون نظریه‌ها و داوری پاسخ‌های ارائه شده به پرسش‌های موجود، روش و معیار، تجربه است.

دامنه و تنوع تحقیقات علمی در اقتصاد

هدف و غایت تحقیقات اقتصادی، شناسایی و بیان نظم‌ها و قواعد موجود در رفتار (فردی یا جمعی) یا نهادهای اقتصادی و یا فهم این رفتارها و نهادهاست. نظریه به عنوان محصول اصلی تحقیق علمی، مجموعه‌ای از سازه‌ها (مفاهیم)، تعاریف و متغیرهای مرتبط

است. شناسایی روابط میان متغیرها (مفاهیم) که تبیین نامیده می‌شود، دید نظام‌یافته‌ای از پدیده‌ها را در پی دارد.

اما کارکرد نظریه‌ها به شناسایی علت (دلیل) پدیده‌های اقتصادی یعنی تبیین محدود نمی‌شود، بلکه تفسیر علمی پدیده‌ها نیز در پرتو همین نظریه‌ها امکان‌پذیر است (سروش ۱۳۷۵: ۲۵) و نیز نظریه‌ها، امکان پیش‌بینی رویدادها و پدیده‌های اجتماعی آینده را فراهم می‌کند و در پرتو این سه (تفسیر، تبیین و پیش‌بینی) که نظریه علمی در اقتصاد فراهم کرده، امکان سیاست‌گذاری و کنترل پدیده‌های اقتصادی فراهم می‌شود.

به بیانی کوتاه، تحقیق اقتصادی (تمام علم) دو فعالیت سازمان یافته است: سنجش واقعیت‌های اقتصادی و تفسیر آنچه سنجیده‌اند. هر حکم و نتیجه (گزاره)‌ای که از این فرایند حاصل می‌شود باید هم پشتیبان منطقی و هم پشتیبان تجربی داشته باشد و علم بر دو رکن اساسی منطق و مشاهده در (جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها) استوار است. (ببی: ۱۷).

دامنه بسیار متنوع زمینه‌ها، موضوعات و مسائل اقتصادی جامعه در سطوح کلان، میانه و خرد و نیز قلمروهای گسترده فضایی (از سطوح فراملی تا سطح محلی) با طیف زمانی گسترده‌ای از تاریخ گذشته تا معاصر و آینده و نیز واحدهای تحلیل بسیار متفاوت، دامنه تنوع و تفاوت تحقیقات اقتصادی را بسیار گسترش می‌دهد. پژوهشگر نیز براساس مطالعه اکتشافی خود، محدوده‌ای روشن و مشخص را از این دامنه متنوع برمی‌گزیند.

این گزینش که براساس اقتضات موضوع، چشم‌انداز نظری و امکان‌پذیری عملی انجام می‌شود؛ مستلزم پاسخگویی به چند پرسش روشن به قرار زیر است:

۱. نوع پژوهش بنیادی، کاربردی یا ارزیابی است؟
۲. هدف پژوهش توصیف، تبیین، استفهام، اکتشاف یا پس‌کاوی است؟
۳. زمان مورد بررسی در کدام بخش از طیف گذشته حال آینده قرار دارد؟
۴. تمرکز موضوع و پرسش‌های محوری بر متغیرهای کیفی، کمی یا تلفیقی از آن‌هاست؟
۵. براساس پاسخ‌های پرسش بند ۴، روش‌ها و ابزارهای مورد بهره‌گیری کمی، کیفی و یا تلفیقی‌اند؟

۶. هدف شناخت (فهم) یک موضوع موردی (موردپژوهی) است یا دستیابی به قواعدی عمومی (قانون بنیاد) است؟

۷. هدف از پژوهش ارائه سیاست‌ها و اقداماتی مبتنی بر نظریه‌ای مشخص (کاربردی) است یا دستیابی به سیاست‌ها و اقدامات مبتنی بر دانش تعاملی و برآمده از مشارکت و تعامل

فعال بازیگران مرتبط با موضوع (سیاست پژوهی یا اقدام پژوهی مشارکتی) است؟ پاسخگویی به این پرسش‌ها زمینه تعیین و تدوین راهبرد پژوهش از میان چهار راهبرد قیاسی، استقرائی، استفهامی و یا پس‌کاوی است. (بلیکی، ۱۳۸۴: ۱۳۲). سایر عناصر محوری پژوهش یعنی پرسش‌ها، نظریه راهنما (اگر ضرورتی دارد)، فرضیه‌ها (اگر موضوعیت دارد)، مفاهیم و متغیرها و نیز روش (روش‌ها) و ابزارهای پژوهش براساس این راهبرد بازتعریف می‌شوند. پس از این مرحله است که مشاهده (واکاوی) پدیده مورد بررسی آغاز می‌شود.

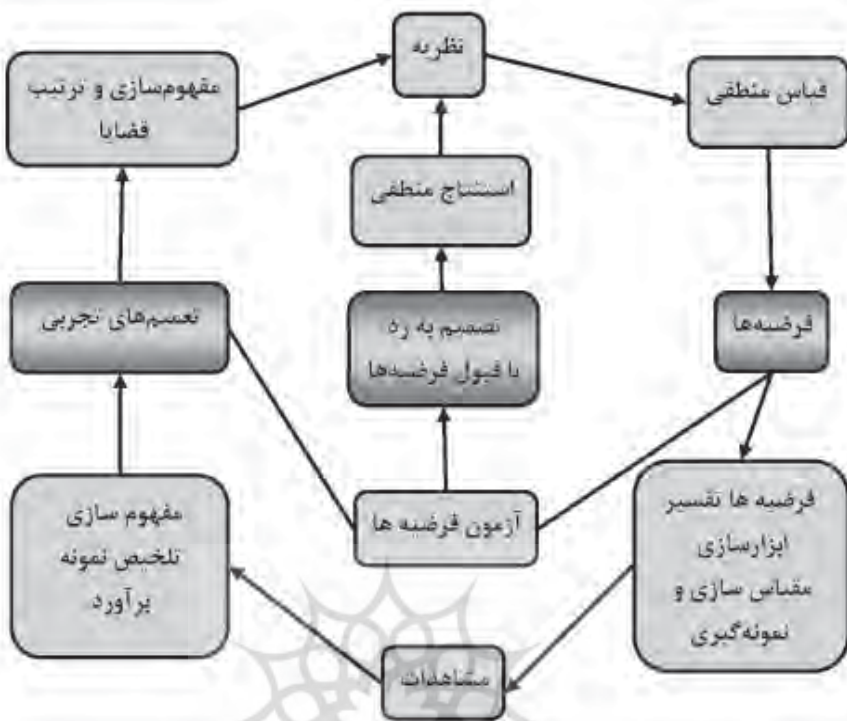
فرایند تحقیق علمی در اقتصاد و الزامات آن

در کوتاه‌ترین بیان، تحقیق علمی در اقتصاد فرایندی سه مرحله‌ای است که با پرسش آغاز می‌شود، از مسیر مشاهده می‌گذرد و به حکم (گزاره‌ای) که برآمده‌ای منطقی از مشاهدات است می‌رسد.

والاس فرایند سه مرحله‌ای تحقیق علمی (انحصاراً با راهبردهای قیاسی و استقرائی) را به صورت چرخه‌ای دائمی از تکاپوهای علمی دانشمندان به تصویر می‌کشد. (بیکر: ۶۶) این چرخه که از دو نیمه قیاسی و استقرایی تشکیل یافته از چهار مرحله اصلی طرح نظریه، تدوین فرضیه‌ها، مشاهدات و تعمیم‌های تجربی تشکیل شده است و در هر مرحله همراه با کنترل‌ها و واری‌های دقیق در گذرگاه‌هایی است که گذران آن‌ها روش علمی را تشکیل می‌دهند. انجام درست این کنترل‌ها و عبور از گذرگاه‌های مرحله‌بندی شده در این چرخه ضرورت غیرقابل گذشت است.

در عمل این چرخه به مثابه فرایند همیشگی تکاپوهای علمی و به تعبیر پوپر، فرایند حدس‌ها و ابطال‌ها، نیازمند برخی شایستگی‌های محوری و نیز مهارت‌ها و توانایی‌های جانبی و ابزاری دیگر است که عبارتند از:

- بینش اجتماعی
- خلاقیت و استدلال انتقادی
- شناخت نظریه‌های علمی اقتصاد
- تسلط به آمار و روش‌های جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها
- منطق استدلالی
- مهارت جستجو و شناسایی نظریه‌ها، تحقیقات و تلاش‌های علمی مرتبط
- مهارت گزینش و مدیریت منابع و مدارک علمی

- مهارت های بهره برداری، بازخوانی، نوشتن، تدوین و انتقال دیدگاه ها
- مهارت و توانایی تعریف عملیاتی، سنجش پذیر عینی و معتبر مفاهیم انتزاعی
- مهارت در بکارگیری ابزارها و فنون پردازش و طبقه بندی داده ها

این فهرست دهگانه از شایستگی های محوری و مهارت های ضروری برای انجام تحقیقات علمی اقتصادی را نشان می دهد که برخورداری از آن ها و رعایت الزامات عملی هر یک، ویژگی ها و اعتباری به تحقیق علمی می بخشد که آن را از کاوشگری های غیرعلمی، شبه علمی و معرفت عامه (عقل سلیم) متمایز می کند (بیکر: ۶۱ و نیز بیبی: ۵۳):

۱. درک و تفسیری روشن از پدیده های اقتصادی
  ۲. تعریف دقیق، روشن، بدون ابهام، سنجش پذیر و مورد توافق از مفاهیم
  ۳. سنجش متغیرها با مشاهدات کنترل شده نظام یافته و بی طرفانه آنها
  ۴. استدلال و استنتاج مبتنی بر قواعد منطقی از مشاهدات
- از سوی دیگر، فقدان برخورداری از شایستگی ها، توانایی ها و مهارت های پیش گفته یا

عدم بکارگیری و رعایت الزامات هر مرحله از چرخه علمی در عمل، یا تحقیق علمی را تا حد کاوشگری های غیرعلمی و خرد عمومی تنزل می دهد و یا با قوع خطاهایی کوچک و بزرگ ارزش و اعتبار (درونی و بیرونی) آن را مخدوش می کند و ارزش اتکاء و استناد به نتایج آن را از بین می برد.

مهمترین این خطاها عبارتند از:

- خطاهای ترمینولوژیک (مفهوم شناختی)
- خطای واحد تحلیل
- خطاهای ناشی از نمونه گیری غیرنمایا و نادرست
- خطاهای ناشی از فقدان اعتبار
- خطای قیاس غیرمعتبر
- خطای تعمیم نادرست
- خطاهای تمثیل
- خطای ترکیب
- خطای تحویل گرایی روان شناختی
- خطای کاهش (تقلیل گرایی) محیطی
- خطای کاهش (تقلیل گرایی) روش شناختی
- خطای دو وجهی کاذب
- خطای تشخیص و جایگزینی، زمینه سازی، تقارن، پیوستگی و علیت
- خطاهای پردازش و مدیریت داده های کمی
- خطاهای آماری

وقوع هر یک از این خطاها به تنهایی کافی است که تحقیق علمی را از فرایندی نظام یافته منحرف کند و نتایجی نامعتبر به دست دهد.

ژوزف شومپتر نیز تفکر علمی و تحقیق اقتصادی را مستلزم شش عنصر مهم و بی بدیل می داند که بدون بهره گیری از آن، فعالیت علمی دانشوران اقتصادی غیرممکن است (شومپتر، ۱۳۷۵: ۶۸-۷۲):

۱. شناخت نظریه های علمی

۲. تاریخ نظریه ها و نهادهای اقتصادی

۳. آمار

۴. جامعه‌شناسی اقتصادی

۵. اقتصاد سیاسی

۶. حوزه‌های کاربردی نظریه‌های اقتصادی

نیاز به شناخت چندبعدی پدیده‌ها و برخورداری از بینشی سیاسی، جامعه‌شناختی و تاریخی از پدیده‌های مورد بررسی در بیشتر مسائل اقتصادی ضروری و در موارد و موضوعات ویژه (مانند مسائل و پدیده‌های تاریخی و بین‌رشته‌ای) گریزناپذیر و غیرقابل جایگزینی است. با توضیحات و روشنگری‌های تفصیلی شومپیتر و هم بر اساس درک درستی از این واقعیت که هیچ پژوهشگری در خلأ کار نمی‌کند بلکه فعالیت او مبتنی بر پارادایم یعنی فرضیات جا افتاده پیشین و مشترک و شیوه‌های رسمی مطالعه موضوعات اقتصادی است می‌توان گفت: تحقیقات اقتصادی، در شناخت نظریه‌های علمی اقتصاد و بیان ساده و آگزیموماتیک آنها خلاصه نمی‌شود بلکه این شناخت مستلزم درک روشن و چندبعدی این نظریه‌هاست.

■ زمینه‌ها و خواستگاه‌های تاریخی و سیر تحول نظریه‌ها (بعد تاریخی)

■ مفروضات، طرح‌ها، مدل‌ها، زبان، مفاهیم و نمادهای به کار رفته (بعد جامعه‌شناختی)

■ پیش‌فرض‌ها، تصورات و مبانی فلسفی نظریه‌ها (بعد فلسفی)

■ روش، توالی و مراحل، آزمون‌ها و نحوه استنتاج و استدلال علمی (بعد روش‌شناختی)

جایگاه متون علمی و تجربه در تحقیقات علمی در اقتصاد

اهمیت و اعتبار شناخت، بازخوانی و بررسی چندبعدی نظریه‌ها از آن جهت نیست که پاسخ‌هایی نهایی به پرسش‌های پیش روی داده‌اند بلکه اعتبار آن به پرسش‌هایی است که در انداخته‌اند و روش، مدل و دقت‌هایی است که در سنجش واقعیت‌ها به کار بسته‌اند و اصول منطقی و شیوه طرح و دفاع از استدلال‌هایی است که در استنتاج‌های حاصل از آن، معیار قرار گرفته‌اند. حسین عظیمی به بیانی تمثیلی و با اشاره به داستانی مشهور تأکید می‌کند، برخلاف دانشجویان مدارس دینی قرون وسطی که برای آگاهی از تعداد دندان‌های اسب، به کتاب‌های مقدس مراجعه می‌کردند؛ در فرایند تحقیق علمی در اقتصاد، با مقدس‌پنداری متون نظری و کتاب‌های اقتصاد خرد و کلان، پاسخ پرسش‌ها از این کتاب‌ها جستجو نمی‌شود، بلکه شیوه اقتصاددانان مراجعه به متن واقعیت‌های اقتصادی و شناخت تجربی آن شمردن تجربی دندان‌های اسب است. (عظیمی: ۱۲۳)

طی ۱/۵ دهه اخیر به فارسی ترجمه شده‌اند. این کتاب‌ها هم از حیث ساختار و صورت‌بندی و هم محتوا، از تفاوت‌های بارزی با کتاب‌های قدیمی‌تر روش تحقیق برخوردارند. از جمله مباحث بسیار مهم و مشترک در این کتاب‌ها که در نمونه‌های تالیفی خود غایبند به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

- ملاحظات اخلاقی در تحقیقات اجتماعی و روان‌شناختی
- اعتبار و روائی
- مورد پژوهی
- سیاست پژوهی و اقدام پژوهی
- تحقیقات ارزشیابی
- روش‌های کیفی و اهمیت آنها در تولید و انباشت معرفت علمی

از حیث ساختار نیز این کتاب‌ها به صورت کاربردی و همراه با تمرین‌ها و آزمون‌های عملی تهیه شده‌اند. علاوه بر کتاب‌های عمومی روش تحقیق، تعداد بسیاری کتاب‌های کاملاً تخصصی و موضوعی، تولید (عموماً ترجمه) و انتشار یافته‌اند. این کتاب‌ها موضوعاتی چون روش‌های تحقیق (پیمایش، مصاحبه، مشاهده، آزمایش و...) یا زمینه‌ها (مطالعات اقتصادی محلی و منطقه‌ای، ارزشیابی سیاست‌ها و عملکرد سازمان‌های اقتصادی، تاریخ اقتصادی و...) را دربردارد.

جایگاه روش تحقیق در نظام آموزش علم اقتصاد در ایران

بخش عمده‌ای از نقدهای نظام آموزشی علم اقتصاد در ایران معطوف به رویکردی است که روایتی یک سویه و انحصاری، از نظریه‌های علم اقتصاد ارتدوکس به عنوان پاسخی نهایی، بی‌چون و چراء، بی‌طرف، جهان‌شمول، انحصاری و قطعی به مسائل اقتصادی ارائه می‌کند.

در این روایت بیان مبانی فلسفی، پیش‌فرض‌ها، زمینه‌های شکل‌گیری و سیر تطور تاریخی و اجتماعی و روش‌های شکل‌گیری، آزمون و نقد و ارزیابی این نظریه‌ها، جایگاه بینش‌های اجتماعی، تفکر و خلاقیت شخصی، جهت‌گیری‌ها و انگیزه‌های اخلاقی واضعان و ارایه‌دهندگان این نظریه‌ها هیچ جایگاهی ندارد و پرسش از آنها نیز پرسشی انحرافی محسوب می‌شود.

اقتصاددانان به مثابه فن‌ورزان و فن‌سالارانی معرفی می‌شوند که بی‌توجه به فرایند پیچیده

مراجعه به کتاب‌ها و نظریه‌های علمی پیشین نیز امکان شناخت زمینه‌های تاریخی و اجتماعی آن نظریه‌ها و روش و الگوی آن‌ها را در حل مسئله فراهم می‌کند. رونالدکوز با اشاره به جدائی روزافزون علم اقتصاد از رویدادهای دنیای واقع و نظریه‌پردازی انتزاعی به جای مطالعه تجربی، سخنی طعنه‌آمیز و طنزآلود از دوانز^۳ اقتصاددان انگلیسی را نقل می‌کند که گفت: «اگر اقتصاددانان بخواهند اسب را مطالعه کنند، آن‌ها به تماشای اسب نخواهند رفت بلکه در قالب مطالعات خود می‌نشینند و به خودشان می‌گویند اگر من یک اسب بودم، چه کار می‌کردم؟» (دوسوتو، ۳۹: ۱۳۸۵)

تحقیق علمی در اقتصاد تنها در صورتی معنا می‌یابد که دانشوران، دانشجویان و دانش پژوهان این رشته، علم اقتصاد را در فرایندی پژوهش محور بیاموزند و مهارت‌های مورد نیاز را در این فرایند به دست آورند. در این صورت، روایت و فراروایت، تحلیل و فراتحلیل، در کنار هم و با آموزش‌هایی کاربردی از روش‌شناسی، منطق و آمار همراه است. لذا تحقیق نه یک مهارت یا رفتار مجزا از آموزش بلکه مبنا و بستر آموزش قرار می‌گیرد.

این رویکرد مبتنی بر یک واقعیت مهم است که روش‌ها (از جمله روش تحقیق در علم اقتصاد) نه در آموزش‌هایی انتزاعی در کلاس درس بلکه در فرایند تحقیقات علمی در عمل و بر محور مهارت‌ها و بینش‌های نظری و کاربردی عملی مهارت‌ها، ابزار و فنون، قابل آموزش است.

با همین رویکرد، کتاب مناسب برای آموزش روش تحقیق، کتابی است که از حیث ساختار، کاربردی و عملی (و نه ارائه انبوهی از تعاریف و گفته‌ها پیرامون روش تحقیق یا مراحل آن)، از حیث رویکرد، مشارکتی و دانش‌جو محور و از حیث محتوا در برگیرنده مفاد زیر باشد:

۱. راهبردهای اساسی در تحقیقات اقتصادی
۲. معرفی زمینه‌ها و موضوعات در تحقیقات اقتصادی به همراه نمونه‌هایی معتبر
۳. معرفی گام به گام فرایند تحقیق علمی
۴. روش‌ها و ابزارهای مشاهده و تجزیه و تحلیل در اقتصاد
۵. نمونه‌هایی از تحقیقات اقتصادی معتبر در سطح ملی و سایر کشورها در هر مورد
۶. تمرین‌ها و آزمون‌های عملی

نمونه‌های متعددی از کتاب‌های معتبر روش تحقیق در علوم اجتماعی یا علوم رفتاری

و طولانی طراحی و انجام مشاهدات و تولید داده‌های کمی (عمدتاً در سطح اقتصاد کلان و در مواردی چون هزینه خانوار در سطح اقتصاد خرد) به پردازش و تحلیل این داده‌ها با فنون تکنیک‌ها و ابزارهای اقتصادسنجی و اقتصاد و ریاضی مشغولند. فرانسیس واکر^۴، نخستین رییس انجمن اقتصادی آمریکا نقل می‌کند که گفت بازار آزاد «صرفاً آزمون ارتدوکسی اقتصاد نیست. از این اصطلاح برای تصمیم‌گیری در این زمینه استفاده می‌شود که آیا یک نفر اصلاً اقتصاددان است یا خیر» (صداقت: ۱۳۸۷)

روش تحقیق جاافتاده و غیرقابل تغییر در اقتصاد در چنین وضعیتی شامل سه مرحله کلی است: در مرحله اول پرسش تحقیق (در همان چارچوب محدود و مشخصی که اقتصاد ارتدوکس اجازه طرح آن را می‌دهد) انجام می‌شود. در مرحله دوم پرسش و فرضیه برآمده از نظریه علمی با زبان ریاضی صورت‌بندی و بازنویسی می‌شود. در مرحله سوم نیز داده‌های آماری موجود (که غالباً توسط نهادهای اقتصادی و آماری ملی تولید شده‌اند) با مدل‌های اقتصادسنجی مورد آزمون قرار می‌گیرند.

براساس قانون اساسی اقتصاد ارتدوکس که از بی‌طرفی ارزشی و هنجاری در اقتصاد اثباتی سخن می‌گوید، اخلاق علمی مستلزم آن است که اگر نظریه قادر به توضیح و تبیین واقعیت‌های اقتصادی نباشد، تئوری ابطال می‌شود و در صورتی که موارد ناتوانی یک پارادایم در توضیح واقعیت‌های اقتصادی به طور غیرمتعارفی افزایش یابد، حاکی از بحران در علم است و زمینه‌ساز انقلاب علمی خواهد شد (مومنی، ۱۳۷۳: ۹۱)؛ اما دل‌بستگی غیرمتعارف به تئوری‌های اقتصاد بازار و باور ایدئولوژیک به آن، مانع از چنین نتیجه‌ای ولو در نظر می‌شود و عملیات پردازش و بازنگری در تعداد و ترکیب یا توالی زمانی متغیرها و داده‌های مرتبط تا آنجا ادامه می‌یابد که نتایج به دست آمده از تحقیق، ناگزیر تأییدکننده نظریه‌های علمی اقتصاد شوند.

رونالد کوز^۵ با بیانی طنزآلود، این رویه را عملیاتی توصیف می‌کند که در آن «آن قدر داده‌ها را شکنجه می‌کنیم تا بالاخره به حقانیت نظریه‌ها اعتراف کنند». (۲۰۰۱: ۲۷، تاکر^۶)

در این چارچوب، بخش عمده‌ای از روش تحقیق در اقتصاد، روشی مضبوط و نقلی است و تحقیقات علمی نیز فرصتی برای تأیید (و بلکه اثبات) نظریه‌های علمی به کمک ابزارها و فنون ریاضی و آمار است و طبیعی است که این روش که تقلیدی محض از علوم طبیعی است الزاماً روشی کمی است و روش‌ها و ابزارهای کیفی، در این روش منحصر به فرد، نه به عنوان مکملی برای روش‌های کمی و نه به عنوان بدیلی در برخی از موضوعات و زمینه‌های تحقیقی جایگاهی ندارد. فون هایک اقتصاددان نوبلیست مشهور مکتب اطریشی از این

تقلید به عنوان علم‌پرستی یاد می‌کند و معتقد است؛ «این گرایش به معنای واقعی کلمه غیر علمی است، زیرا متضمن بکارگیری مکانیکی و غیرنقدانه عادات فکری علوم طبیعی در رشته‌ای کاملاً متفاوت است». (فون هایک: ۶).

این روش کمی (منحصر به فرد) نیز محدود به تحلیل ثانویه داده‌های کمی تولید شده است و نه چگونگی تولید این داده‌ها و نیز سایر روش‌های کمی چون آزمایش و تحلیل محتوا از روش تحقیق در اقتصاد غایب و بلا موضوع تلقی می‌شوند. حال آنکه سابقه مطالعات پیمایشی برای سنجش فقر و وضعیت اشتغال به حدود ۱۳۰ سال پیش یعنی سال ۱۸۸۶ که چارلز بوث تحقیق خود را درباره «کار و زندگی مردم لندن»^۷ آغاز کرد (موزروکالتون: ۷)؛ مطالعه با روش آزمایش (برای مقایسه اثربخشی سیاست‌های مالی دولت آمریکا بر گروه‌های مختلف درآمدی) نیز سابقه‌ای نزدیک به چهار دهه دارد (بیکر: ۳۶) و نزدیک به شش دهه از زمان بکارگیری روش تحلیل محتوا برای سنجش میزان توسعه‌ای بودن باورهای مردم در برخی از کشورها توسط مک کللند و بعدها توسط اینکلس و اسمیت می‌گذرد. (فاجرلیند، ۱۳۷۰: ۱۴۴). روش‌های کیفی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های اقتصادی (چون مشاهده مشارکتی، اسنادی و تحلیل گفتمان) نیز که از اساس مردود و غیر علمی تلقی می‌شوند.

در چنین وضعیتی، باگسست قطعی روش شناختی علم اقتصاد از سایر علوم انسانی (جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و علوم سیاسی)، ضرورتی به برخورداری از بینش اجتماعی برای درک ابعاد، پیچیدگی، ساختارها، تنوع، کارکردهای پدیده‌های واقعی در عرصه اجتماع، اشراف به تاریخ، فلسفه و روش‌شناسی علم اقتصاد نیست.^۸

فقدان برخورداری از منطق و روش‌های برهان و استدلال احساس نمی‌شود و ضرورت و کارکرد درس‌هایی چون آمار (۸ واحد درسی)، تاریخ عقاید اقتصادی (۳ واحد)، تجارت و نظریه‌های دگراندیشانه در علم اقتصاد (چون اقتصاد توسعه)، تحلیل وضعیت‌های اقتصادی و محلی (چون اقتصاد ایران و بودجه) و نیز سیاست‌های گذشته و جاری اقتصادی (چون سیاست‌های پولی، مالی و تجاری) و ارتباط این مباحث با نظریه‌های اقتصاد اثباتی ارتدوکس که همه علم اقتصاد و تنها صورت ممکن از علم اقتصاد تلقی می‌شود برای دانشجویان و گاهی برای استادان این دروس نیز مورد پرسش قرار می‌گیرد.

بی‌توجهی به پیچیدگی‌ها و ابعاد فنی و هنری تولید داده‌ها به وسیله پرسش‌نامه‌ها را از ساختار و صورت‌بندی پرسش‌نامه‌هایی که توسط برای ارزیابی مقالات علمی ارایه شده به مجلات علمی و همایش‌های علمی تهیه شده به روشنی می‌توان دریافت.

سرفصل‌های رسمی تدوین و ابلاغ شده توسط «کمیته برنامه‌ریزی آموزشی علوم انسانی» (به طور کلی) در برگیرنده موارد زیر است:

- مقدمات
- طرح‌های تحقیقات
- مراحل تحقیق
- روش‌های جمع‌آوری اطلاعات
- کاربرد تکنیک‌های آماری در تنظیم و بررسی روابط بین متغیرها و مدل‌های اقتصادی
- شکل‌های گوناگون بررسی کمی متغیرهای اقتصادی
- اصول تنظیم و طرز نوشتن گزارش
- به روشنی پیداست که در این سرفصل رسمی مباحثی بسیار مهم و اساسی مغفول مانده است:
- نحوه آگزیوماتیک کردن گزاره‌ها (حرکت از نظریه به فرضیه و از مشاهدات به نظریه)
- منطق استدلالی
- علیت و تبیین علی
- زمینه‌های متنوع تحقیقات اقتصادی
- کاربرد آزمایش، تحلیل محتوا، مشاهده مشارکتی و اسنادی و... در تحقیقات اقتصادی
- نحوه ساخت پرسش‌نامه، طیف‌ها و مقیاس‌ها و...
- تعریف عملیاتی مفاهیم، شاخص‌سازی و...
- اعتبار
- پایایی
- راهبردهای تحقیق در اقتصاد
- خطاهای تجزیه و تحلیل
- ترفندهای آماری
- ملاحظات اخلاقی در تحقیقات اقتصادی
- تحقیقات ارزشیابی

با گذشت حدود ۷ دهه از آموزش علم اقتصاد در ایران هنوز هیچ کتاب مناسبی (با معیارهای پیش گفته) نه تألیف و نه ترجمه برای آموزش روش تحقیق در اقتصاد انتشار نیافته است. تنها کتاب موجود در این زمینه نیز که بیش از یک دهه پیش نوشته شده و بی هیچ تغییری طی این دوره تجدید چاپ یافته اگرچه پوششی نسبی از سرفصل‌های رسمی تعیین شده را

در بر دارد اما با ویژگی‌های بیان شده فاصله قابل توجهی دارد.

به روشنی پیداست که تدوین کتابی مناسب با ویژگی‌های پیش گفته، مستلزم انباشتی تجربی از دامنه بسیار متنوع پژوهش‌های اقتصادی یعنی در موضوعات و زمینه‌های متنوع و با راهبردها و روش‌های مختلف است. شرط‌گزینش و گنجاندن چنین نمونه‌هایی عملی، اعتبار و اهمیت این پژوهش‌ها و شناخته‌شدگی در محافل و مراکز علمی پژوهشی است؛ اما در عمل تنها نتایج پژوهش‌ها و مطالعاتی امکان و اجازه انتشار (در نشریات رتبه‌دار علمی پژوهشی) دارند که در چارچوب پارادایم اقتصاد ارتدوکسی به انجام رسیده باشند و در غالب موارد سایر پژوهش‌های علمی در اقتصاد و خارج از این چارچوب (چه در مراکز دانشگاهی و چه در نهادها و سازمان‌های برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری که مروجان، حامیان و یا دانش‌آموختگان این چارچوب بر آن‌ها مسلط‌اند) حتی اجازه شروع و انجام یافتن ندارند. این وضعیت حاکی از یک دور باطل در توسعه پژوهش‌های اقتصادی است که چون کتاب‌های (های) معتبری وجود ندارد، آموزش و ترویج پژوهش‌های متفاوت نیست و دامنه پژوهش‌ها به چارچوب تنگ و تعریف شده اقتصاد ارتدوکس محدود می‌شود و در پی آن امکان یادگیری و برهم‌افزایی تجربی و تدوین کتاب‌های معتبری که زمینه ترویج این پژوهش‌ها را فراهم کنند، غیرممکن می‌شود.

در سال‌های اخیر اما تعدادی از دانش‌پژوهان و دانشوران دگراندیش اقتصاد یا مؤسساتی انگشت‌شمار به ترجمه و انتشار مقالات و کتاب‌هایی که برآمده از پژوهش‌های متفاوت در کشورهای دیگرند اقدام کرده‌اند، اما نه هرگز آن نشریات به رتبه و اعتبار علمی پژوهشی دست یافته‌اند و نه این کتاب‌ها به فهرست محدود منابع درسی راه یافته‌اند.

راهکارهای پیشنهادی

همچنانکه گفته شد، بخش عمده‌ای از مشکلات موجود در آموزش روش تحقیق در اقتصاد ناشی از هژمونی بلامنزاع اقتصاد ارتدوکس در نظام آموزش و پژوهش علم اقتصاد در ایران است و چاره آن نیز پذیرش رویکردهای رقیب و شکستن مرزهای بسته موجود در این نظام است. اما شاید انجام برخی اصلاحات در ساختار، محتوی و روش آموزش علم اقتصاد در همین وضعیت کنونی بتواند در عین حال که به بهبود وضعیت این درس کمک می‌کند، خود زمینه‌هایی را برای برون‌رفت از این دور باطل فراهم کند:

□ تدوین کتابی مناسب برای روش تحقیق در اقتصاد با رویکردی عملی و با بهره‌گیری تلفیقی از نمونه‌های تحقیقات معتبر ملی و خارجی.

□ ارائه درس منطق استدلالی به عنوان درس عمومی ۲ واحدی در نیمسال اول دوره آموزشی دانشجویان.

□ ارائه درس «تاریخ و فلسفه علم اقتصاد» به عنوان درس اختصاصی اجباری برای همه گرایش‌های اقتصاد.

□ تفکیک مباحث روش تحقیق به دو بخش مجزا و جایگزینی آن با درس کنونی روش تحقیق. بخش اول شامل «کارگاه ابزارها و مهارت‌های عمومی تحقیق» که در اولین سال تحصیلی ارائه می‌شود و «کارگاه روش‌های تحقیق در اقتصاد» پس از پایان دروس اختصاصی پایه.

□ اصلاح عنوان و سرفصل‌های درس «مبانی جامعه‌شناسی» به «جامعه‌شناسی اقتصادی» و «حقوق تجارت» به «حقوق اقتصادی».

□ بسط و ترویج روش‌های آموزش کارگاهی و گروهی در میان استادان اقتصاد و اصلاح شیوه آموزشی با رویکرد پژوهشی به طور تدریجی و زمان‌بندی شده.

پی‌نوشت‌ها:

۱- Knowledge

۲- Science

۳- Ely Devonz

۴- Francis A. Walker (۱۸۴۰-۱۸۹۷)

۵- Ronald Coase

۶- Tulker

۷- Labour and life of the people of London (Booth, ۱۸۸۹-۱۹۰۲)

۸- نگاه کنید به: مالجو، محمد، «موانع پژوهش‌های اقتصاد سیاسی در ایران»، فصلنامه گفتگو، شماره ۲۸، تابستان ۱۳۷۹.

منابع فارسی:

- اتسلندر، پتر، «روش‌های تجربی تحقیق اجتماعی»، ترجمه بیژن کاظم زاده، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵.
- بیبی، ازل، «روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی»، ترجمه رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۵.
- بلیکی، نورمن، «طراحی پژوهش‌های اجتماعی»، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشر نی، ۱۳۸۴.
- بیکر، ترزال، نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ ناییبی، تهران: انتشارات روش، ۱۳۷۸.
- تمدن جهرمی، محمدحسین، «مطالعات بین رشته‌ای در اقتصاد»، فصلنامه سخن سمت، شماره ۵، تابستان ۱۳۷۸.
- دوستو، هراندو، «راز سرمایه: چرا سرمایه‌داری در غرب موفق می‌شود و در جاهای دیگر شکست می‌خورد؟»، ترجمه فریدون تفضلی. تهران: نشر نی، ۱۳۸۵.
- سروش، عبدالکریم، «تفرج صنع: گفتارهایی در اخلاق و صنعت و علم انسانی»، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۳.
- سروش، عبدالکریم، «علم چیست، فلسفه چیست؟»، تهران: انتشارات صراط، ۱۳۶۲.
- شومیتتر، ژوزف، «تاریخ تحلیل اقتصادی» (جلد اول: از آغاز تا سده هجدهم)، ترجمه فریدون فاطمی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵.
- شومیکر، پاملا جی و دیگران، «نظریه‌سازی در علوم اجتماعی»، ترجمه محمد عبدالحی، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۸۷.
- عزتی، مرتضی، «روش تحقیق در علوم اجتماعی: کاربرد در زمینه مسائل اقتصادی»، تهران: پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶.
- عظیمی، حسین، «ماهیت و روش در علم اقتصاد»، فصلنامه دانشگاه انقلاب، شماره ۱۰۱ و ۱۰۲ (ویژه‌نامه وضعیت علم اقتصاد در ایران)، تابستان ۱۳۷۳.
- فاجرلیند، انیجمار، «تعلیم و تربیت و توسعه ملی»، ترجمه سید مهدی سجادی، تهران: انتشارات تربیت، ۱۳۷۰.
- فون هایک، آگوست، ادعاهای دروغین به نام دانش، ترجمه احمد میدری. فصلنامه اقتصاد سیاسی تحول همه جانبه، شماره اول، سال اول، تابستان ۱۳۸۵.
- کاسترو، کارلوس، «چرا اقتصاد ارتدوکس شکست می‌خورد؟»، ترجمه پرویز صداقت، ۱۳۸۷، سایت البرزنت (این مقاله در سایت البرزنت به نشانی زیر قابل یافتن است: www.alborznet.ir)
- کیوی، ریمون و کامپنهود، «روش تحقیق در علوم اجتماعی»، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: انتشارات نیلوفر.
- مالجو، محمد، موانع انجام پژوهش‌های اقتصاد سیاسی در ایران، فصلنامه گفتگو.
- مومنی، فرشاد، علم اقتصاد و بحران در اقتصاد ایران، فصلنامه دانشگاه انقلاب، شماره ۱۰۱ و ۱۰۲ (ویژه‌نامه وضعیت علم اقتصاد در ایران)، تابستان ۱۳۷۳.
- مورز، س، ک و ج. کالتون، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه کاظم ایزدی، انتشارات کیهان، ۱۳۶۸.

منابع انگلیسی:

- Tulker, Gordon (2001), A Comment on Daniel Klein's "A plea to economists who favor liberty", *Estern Economic Journal*, Vol. 27, spring 2001.